

IMELDA VEDRICKAITĖ

Rašytojo mauzoliejaus apmatai Juozo Baltušio dokumentinėje prozoje ir apysakoje *Sakmė apie Juzą*

Anotacija: Straipsnis skirtas Juozo Baltušio savivokos raiškai jo memuaruose *Su kuo valgyta druska*, kelionių apybraižose *Tėvų ir brolių takais*, apysakoje (lyrinuose memuaruose) *Sakmė apie Juzą*, laiškuose, viešose kalbose. Gilinamasi į strategijas, kurias Baltušis pasitelkia savo įvaizdžiui, projektuojamam į ateities skaitytojus, kurti. Stebime dvejopą „partijos vietininko“ šlovės, jo įgaliojimų formavimąsi. Baltušis pabrėžia aukščiausios valdžios palaiminimą ir savo paties genetinį išrinktumą, pastarąjį suvokdamas kaip „moralaus komisaro“ laikyseną utopinėje sakmės idilėje.

Raktažodžiai: socialistinis realizmas, ideologija, mitas, tarybinis rašytojas, memuarai, kelionių apybraiža.

„Beje, laikui atitenka lemiamas žodis.“

Juozas Baltušis

Prieigos. Tarp madingų stereotipų

Talento tarnystė ideologinei propagandai iki šiol yra dviprasmiška vertinant Juozo Baltušio palikimą. Dviprasmybė gundo interpretuoti Baltušio kūrybą kaip įtaigią socializmo reklamą. Tačiau ar laikysime ją menine vertybe? Ar socialistinio režimo palaiminta „tautinė forma“, Baltušio sakmėje ir memuaruose pasireiškusi etnografiniu idilės spindesiu, tebėra paveiki ir mums vis dar vertinga? Baltušio dokumentinės prozos „socialistinė tiesa“ gundo domėtis kontekstu: suvokti, kuo remiasi autoriaus gyvenimo patirties įtaiga jo memuaruose ir juose išsisknijusioje sakmėje, kaip Baltušio kūrinių vertinimą paveikė jo viešasis ideologinio prievaizdo vaidmuo.

Baltušio prozos išliekamąją vertę, nepriklausančią nuo istorinio konteksto, konstatavo Aurelija Juodytė-Žižienė straipsnyje „Tarp kūrybiškumo ir stereotipų. Ko verta Juozo Baltušio proza?“¹. Ji išskėlė Baltušio prozos išliekamąją estetinę vertę kaip teksto turinio ir formos vienovę, pasireiškiančią figūratyvinio, naratyvinio ir semantinio lygmenų koherencija. Autorė atskleidė Baltušio įtaigos inovacijas, tačiau išvadas užtvirtino atliktos teksto analizės nereikalaujančiu akcentu: „Kad ir kaip skaudėtų ideologinė Juozo Baltušio tarnystė, kūrybine impotencija rašytojo kaltinti negalime.“² Šią išankstinę išvadą straipsnio autorė perėmė iš Alfonso Nykos-Niliūno. Pirmenybę teikęs estetinei kūrinio vertei, rašęs apie pavojingą žodžio galią istorijos terminus pakeisti literatūriniais įvaizdžiais³, Niliūnas susirūpino, „ką daryti su tais autoriais, kurie tik partijos dėka sėdėjo aukštos žymių rašytojų kėdėse“. Vieninteliu rašytojo kūrybos vertinimo kriterijumi jis laikė meninę vertę, tačiau atkreipė dėmesį į „beveik nemoralų paradokšą“: geriau talentingas režimo tarnas, negu netalentingas režimo priešas⁴.

Erotizuota galios konotacija („impotencija“, „kaltinti“) Juodytės-Žižienės pasitelkta apibūdinti Baltušio talento jėgai. Simuliuodama objektyvumą kaip semiotinės analizės efektą, straipsnio autorė bandė įtvirtinti neva naują požiūrį į Baltušio prozą. Tačiau iš esmės ji tik atnaujino iš tarybinių laikų paveldėtą Baltušio prozos vertinimą. Negana to, tiesos instanciją autorė gynė nuo įsivaizduojamų estezei nejautrių kritikų. Šis formalistinis požiūris, atskiriantis Baltušio kūrybą nuo rašytojo „maginių“ visuomeninių praktikų, sukuria iliuziją, kad susitinkame su naujaip kalbančiu kritiku, kuriam rūpi vien tik analizuojamo reiškinių vidinė koherencija. Toks kritikas esą yra tolerantiškas ir prisijaukina dviprasmišką socialistinio realizmo literatūrinį paveldą vien dėl jo estetinio prado. Tokia neva maištinga nuostata šiuo metu yra itin madinga: iš užmaršties atkovojuamas ir ginamas socialistinio realizmo paveldas, kuriam kažkas grasi. Ši pozicija kerį kaip komunizmo ženklai ant marškinėlių – ji žavi romantišku anarchizmu, žmonių solidarumo ilgesiu ir miglotais garbinamo aktyvizmo tikslais. Solidaus akademinio straipsnio autorė Juodytė-Žižienė žavisi Baltušio

1 Aurelija Juodytė-Žižienė, „Tarp kūrybiškumo ir stereotipų. Ko verta Juozo Baltušio proza?“, *Darbai ir dienos*, t. 29, 2002.

2 *Ibid.*, p. 44.

3 Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai. 1971–1998*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1999, p. 63.

4 *Ibid.*, p. 633.

kūrybine potencija, formos įtaiga dėl pačios galios paveikti. Autorei nesvarbu, koks buvo šio poveikio tikslas ir kaip jį neutralizuoja laikas, kaip istorijos kaita keičia ženklo nešamą prasmės krūvį, kaip jis mutuoja dėl naujų interpretatorių pastangų. Baltušio prozai tiesiog pripažįstama neginčijama literatūros vertė, jos sauga. Ak, kaip nemadinga dabar suabejoti vis labiau įsigalinčiu požiūriu į socialistinį realizmą kaip į ištiesai vertingą ir tausotiną mūsų paveldą, kurio ideologinį krūvį stebuklingu būdu atskiriame nuo formaliosios raiškos ir ją laikome savaime vertinga vien dėl kūrinių dengiančios laiko patinos. Juk smagu pasivaikščioti ir trumpai, be rizikos patirti baimę socialistinio realizmo muziejuje, pažaisti šio meno ir pakitusių istorinių aplinkybių sandūroje kibirkščiųuojančiais absurdo efektais (socialistinio realizmo taikomojo meno paroda Šiuolaikinio meno centre 2009 m.) ar išlieti nostalgiją prarastai bendruomenės bičiulystei, siejamai su susitikimų vietomis (kaip ir daugelis, ilgiuosi kino teatro „Lietuva“ ir kavinės „Nykštukas“). Tačiau ar priimame šį tarsi savaime suprantamą muziejinės ginties požiūrį be išlygų?

Vyresniosios kartos literatūrologas ir rašytojas Vytautas Martinkus naujausią Baltušio *Sakmė apie Juzą* leidimą (2007) pratarmėje palaimino tolerancijos ir susitaikymo dvasia. Tai jau nebe žaidybinis objektyvuojantis požiūris, o tolerancija su kraujo prieskoniu. Tai kilnumo pozicija, apmokėta paties Martinkaus iškęsta kūrybos melagingumo–nebylumo žaizda. Tačiau ar kritiko dieviška *tebūnie* pozicija tikrai aiškina Baltušio kūrybą, o ne gyjančią traumą? Kurio iš šių rašytojų yra daugiau skaidriame Martinkaus pratarmės žodyje?

Požiūris į socialistinio realizmo tekstus kaip į muziejinį rinkinį ir būtinai saugotinų formų / verčių sandaugą, manyčiau, yra inertiškas. Taip tarsi pripažįstame, kad praeityje suformuotos vertės yra nekintanti mūsų dabartinės tapatybės dalis, kad laiko atstumas tik išgrynina eksponatų formą, savaime brangią tiems, kurie į ją buvo ilgus metus įsprausti. Socializmo literatūrą tuo būdu galime laikyti žaidybine, o jos šurpinantį istorinį kontekstą, jos kūrimo tikslus galime primiršti ir vertinti kaip neutralizuotą baimę. Tokiame muziejuje mėgaujamės išblėsusia, nors vyresniosios kartos dar atpažįstama žodžio įsikūnijimo rizika. Bet ar žaisdami nešališkumą literatūrologai netampa anekdoto apie raudonųjų komisarų žmonas dalyviais (apdovanotos nugalėtojų trofėjais, jos taip susižavėjo nėrinuotais vokiečių peniuarais, kad pasipuošė jais kaip vakarinėmis suknelėmis)? Ar šiandien skaitomi Baltušio tekstai, vis dar žavintys kaimiečio pastabumu, humoru ir kalbos lakumu, išties yra gyvybingi, ar jų išliekamoji vertė tikrai

yra neabejotina, ne madingo marškinėlių maišto dalis? Klausimas liks atviras, nes iki šiol dar nebuvo klausta apie Baltušio kūrybos tikslus, kadangi jie neva yra visiems žinomi.

Jeigu į Baltušio prozą žvelgiame kaip į socialistinės realybės modeliavimą, kaip į maginį pasaulio keitimo įrankį, tai ją vertindami negalime iš akių išleisti jos tikslo – sąmonės intoksikacijos. Pripažindami socialistinio realizmo postulatams religinio pobūdžio paskatas, nebegalime vertinti šio tipo kūrybos atsietai nuo konteksto. Todėl negalime ir apsimesti, kad esame laimingai atsisveikinę su socializmo epochos chimera ir pajėgūs objektyviai, tarsi iš anapus socializmo patirties žvelgti į jos kurtus sąmonės žalojimo įrankius. Kaip tai apibūdino Tomas Daugirdas, aptardamas prasmės katastrofą lietuviškajame postmodernizme, „naujumo galimybės negali suteikti terapinis atminties, moralinio supriešinimo ištrynimai“⁵.

Šios priežastys paskatino gilintis į partijos „vietininko“ įvaizdį, tarybinio rašytojo šlovę, kokią pats Baltušis sau įrašė memuaruose, kelionių apybraižose ir laiškuose. Šį įvaizdį suvokiu kaip svarbią sąmoningai modeliuotos socialistinės realybės dalį (ko vertas vien kino scenarijų rašymas, kurio Baltušis ėmė mokytis karo metais Maskvoje). Šios realybės magijai tarnavo Baltušio talentas, ištuštintame pokario literatūros lauke tvirtintas ir sėkmingai įtvirtintas iki mūsų dienų.

Jau 1958 m. Vytautas Kubilius Baltušio apsakymuose išdrįso pastebėti ryškų agitacinį elementą, peraugantį į nemotyvuotą tendencingumą, tačiau Kubilius pabrėžė ir Baltušio prozos epiškumą: jis „niekad nekelia į pirmąjį planą savo subjektyvaus reagavimo“⁶. Objektyvavimas („į pasaulį žvelgia pačių samdinių akimis“⁷) ir komunizmo ideologija, jos klasinė „tiesosaka“ paslepia sakytoją už ideologinių postulatų. Man įdomus būtent tas pasislėpęs iškalbingas „tylėtojas“, kuris siekia „gilias emocingumo, sustiprinusio demaskavimo jėgą ir žmoniškumo patosą“⁸.

Ieškodama bent kiek žmogiškesnio, po partinio darbuotojo kauke mažiau besislepiančio rašytojo atvaizdo jo laiškuose, nusivyliau, nes, „apsidraudęs“ nuo pašalinės akies, autorius tarsi numatė „pavojų“ atsiskleisti nenorimu rakursu.

5 Tomas Daugirdas, *Sparnuoto arklio dantys: Šiuolaikinės Lietuvos kultūros profiliai*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2008, p. 138.

6 Vytautas Kubilius, *Mūsų rašytojai*, Vilnius: Grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 143–144.

7 *Ibid.*, p. 150.

8 *Ibid.*

Toks „rašymas istorijai“ ir paskatino idėmiau pažvelgti į Baltušio susipaminklinimą – sąmoningai modeliuojamą rašytojo laikysenos projekciją į ateitį. Būsimoms skaitytojų kartoms iš anksto siūlomą savo paties laikysenos interpretaciją metaforiškai vadinu *rašytojo mauzoliejumi*. Pasinaudojau Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomais archyvais, kuriuose radau palyginti atviresnius ir todėl tyrinėjimams parankesnius Baltušio laiškus Antanui Venclovai. Tačiau ir juose vyrauja Baltušio nuosekliai ir atsargiai formuotas savo paties įvaizdis ateičiai – rašytojo, tikinčio komunizmo idealais, nerimstančio dėl pasaulio likimo, kolegų komunistų konservatyvumo ar kitų tuščiagarbių rašytojų eksperimentų su menine forma⁹. Šiuo straipsniu nesiekiau neįmanomos objektyvios pozicijos: tirdama galėjau naudotis tik nedidele archyvų dalimi ir paties rašytojo gyvenimo nuostatų atodangomis jo kūryboje. Be to, sąmoningai atsiribojau nuo erotinės temos, ženkliai rašytojo laiškuose, nors ji brėžia svarbų vektorių vado įvaizdžiui suvokti.

Du valdovo kūnai: šlovės formavimas

Baltušis, kaip ir visi partiniai veikėjai, privalomai išmokęs agitatoriškos naujakalbės, tarybinius rašytojus apibūdino šeimos hierarchijos vaizdiniais. Po Petro Cvirkos mirties 1947 m. sakydamas kalbą Maskvoje, Cvirkos atminimui skirtame vakare, Baltušis pabrėžė rusų ir lietuvių komunistų rašytojų genetinį ryšį – „nenutraukiamais ryšiais susieta visa plačioji tarybinių rašytojų šeima“¹⁰. Ji esą numaldė lietuvių liaudį ištikusios netekties skausmą. Rusų ir kitų respublikų užuojauta stebuklingu būdu klonavo trūkstamą rašytojų šeimos narį. Iš Cvirkos perėmęs žurnalo *Pergalė* vyriausiojo redaktoriaus vietą 1946 m., Baltušis šioje kalboje nustatė ateityje įsitvirtinsiančio literatūros vertinimo kanoną – Cvirkos vietą rašytojų hierarchijoje: „наиболее выдающийся создатель нашей советской [литовской] литературы.“ Drauge jis įtvirtino ir savo asmeninę įtaką, kadangi pats dalyvavimas ir kalbos skaitymas savaime reiškė įpėdinio Bal-

9 Laimonas Noreika memuarų knygoje *Vidurnakčio užrašai* stebėjosi Baltušio šaltu formaliu kreipiniu „draugas“ sveikinimo laiške. Žr. Laimonas Noreika, *Vidurnakčio užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 184–185.

10 Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto (toliau – LLTI) rankraštynas, F59–795.

tušio rangą prilygstant „наиболее выдающимся“ rašytojų-ideologų gretose¹¹. Vėliau memuaruose jis pražūtingai pats sau apibendrina: „Mirtis – pelningas daiktas pasiliekančiams gyventi.“¹²

Ši šeimininį-genetinį (dinastinį?) valdančių rašytojų ryšį galima interpretuoti kaip viduramžišką dviejų valdovo kūnų idėją. Studijoje apie viduramžių politinę teologiją *Du karaliaus kūnai* mirtingą karaliaus kūną ir jo šlovės nemirtingumą, valdovo ir vasalų santykį Ernstas H. Kantorowiczus¹³ apibūdino kaip amžinai gyvo Kristaus, jo galvos ir kitų kūno dalių santykį. Taip pat Komunistų partijos suvereno ir KP narių santykį įsivaizdavo visų vasalinių respublikų partiniai veikėjai. Rūpestis dėl simbolinio galios lauko – antrojo valdovo kūno – atitinkamai skleidėsi ir Baltušio prozoje kaip sąmoningai formuojamas besiaukojančio herojaus vaizdinys. Jis turėjo išsaugoti ir po rašytojo mirties jo dvasinio, antgamtinio, šlovės kūno esimą. „Dieviškos kilmės“, t.y. partijos įgaliotas ir genetiškai jos programai tinkamas, pavaldinys save suvokė kaip pasaulio valdovą, pasiaukojusį liaudžiai / tautai. Jį palaimino ir susižavėjusi liaudis, ir partija, t.y. ir apačios, ir „dangus“¹⁴.

Partinių valdininkų aktyviai formuotą Baltušio įvaizdį randame dokumentų rinkinyje *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*. Antanas Sniečkus rašytojų sąjungos partinės organizacijos lyderius Juozą Baltušį ir Joną Šimkų 1949 m. dar kritikavo už nepakankamą rašytojų „kūrybinį aktyvumą“ – taip reiškėsi profilaktinis suvereno vasalo subordinavimas¹⁵. Tačiau jau 1962 m. Baltušio, vieno iš pažangiausių rašytojų, statusui pririekė suvereno apsaugos: Sniečkui rašytose „pastabose apie ideologinius ir estetinius trūkumus meno ir literatūros kūriniuose“ Lietuvos Komunistų partijos Centro Komiteto narys Viktoras Lukoševičius atkreipė dėmesį į *Literatūros ir meno* nedėmesingumą vyresniosios kartos rašytojams. Pasak jo, laikraštyje daugiausia dėmesio skirta Eduardo Mieželaičio, Mykolo Sluckio, Justino Marcinkevičiaus kūrybai, o Antanas Venclova, Juozas Baltušis, Teofilis Tilvytis, Antanas Bieliauskas, Aleksas

11 LLTI rankraštynas, F 59-795.

12 Juozas Baltušis. *Su kuo valgyta druska: Žėrinti jaunystė*, Vilnius, Vaga, 1976, p. 119.

13 Ernst H. Kantorowicz, *Dwa Ciała Króla: Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*, Warszawa, PWN, 2007.

14 „Liaudies nuotakoms“ prieštaravo tik pagrindinė spauda: „Lietuvos judai. Juozas Baltušis“, *Laisvės šauklys*, 1976, Nr.4.

15 *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*: Dokumentų rinkinys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 113.

Baltrūnas, apie kurių knygas „šimtai skaitytojų nuolatos klausia“, pamiršti. Tose pačiose pastabose Lukoševičius pateikė 1960–1961 m. skaitomiausių knygų autorius, tarp kurių Baltušis buvęs absoliutus lyderis¹⁶. Taigi liaudies masių ir partijos investuotą pasitikėjimą iškreipė tarpininkaujančių inteligentų intrigos. Jas Valstybės saugumo komiteto pirmininkas Alfonsas Randakevičius, apibūdinamas „kūrybinės inteligentijos nuotaikas“ Antanui Sniečkui 1963 m., pavadino trintimi tarp senosios ir jaunosios rašytojų kartos: Teofilis Tilvytis, Antanas Venclova, Augustinas Gričius, Vladas Mozūriūnas, Jonas Avyžius, Juozas Baltušis „visiškai pritaria dabartinei literatūros raidos linijai, mano, kad ‚atlydys‘ vadinamojo novatoriškumo šalininkams pasibaigė, kad dabar jie nekels galvos“¹⁷.

Ne tik liaudies masių (kurių valią reiškė saugumo lyderis) ir partijos vadovų rūpestis tvirtino Baltušio, liaudies rašytojo, įvaizdį. Paties Baltušio – partinio lyderio – žargonas ir agitatoriškas aktyvizmas iškalbingai angažavo jį valdovo pozai netgi komunistų nevilties metais jam dar neįstojus į KP. 1941 m. rudenį atsidūręs Saratovo srityje vasariniu kostiumu, jis svajojo ne tik apie veltinius ir „fufaišką“, bet ir ieškojo galimybių imtis agituoti sovchozo žmones, abejingus sovchozo laukuose pūvantiesiems grūdams. Kone įkalintas sovchoze, Baltušis aiškiai siūlėsi aktyviam ideologo darbui, skubėjo kuo greičiau priminti apie save įtakingesniems bendraražygiams Maskvoje. Kad sovchoze Baltušis buvo ilgam sulaikytas, randame Vytauto Kubiliaus užrašytoje Baltušio biografijoje: „Iš Saratovo taryb. ūkio manęs ilgai neišleido net ir po vyriaus. telegramų ir mobil. šaukimų.“¹⁸

Ieškodamas ryšių su vienminčiais lietuviais, jis rusiškai rašė atvirlaiškį draugui Antanui Venclovai į Maskvą. Jame užsiminė apie savo patirtį spaustuvėje, greičiausiai tikėjosi būti pakviestas bedradarbiauti į Maskvą (į Baltušį panašia intencija irgi rusiškai tuomet kreipėsi Jonas Šimkus, greičiausiai manęs Baltušį turėjęs didesnės įtakos). Baltušis, iš pradžių prašęs tarpininkauti, kad galėtų išvykti į Saratovą, sumanymo atsisakė, vos tik gavęs pašalpą. Fronto linijai artėjant prie Maskvos, 1941 10 12 laiške Venclovai rašė, esą džiaugiasi sovchozo gyvenimo patirtimi, kuri ne tik leido pajusti tos realybės „pulsą“ (rašytojo interesus), bet ir suteikė postūmio pereiti iš „liaudies“ luomo į „liaudies“ valdytojų luomą (valdovo interesus). Tačiau ankstesniojo sumanymo persikelti į miestą atsisakė, galbūt dėl to, kad artėjo fronto linija:

16 *Ibid.*, p. 302, p. 307.

17 *Ibid.*, p. 319.

18 LLTI rankraštynas, F4–896.

Manau, kad šis pažinimas bus man labai pravartus grįžus į Lietuvą ir ten pradėjus kolektyvinimą; tuo labiau, kad svajoju kada nors būti partiečiu. [...] [Pasipiktinęs rusų simuliacija, abejingumu darbui, – IV] Prisipažinsiu, jog kartais ištisas naktis negaliu sumerkti akių, begalvodamas: kaip, kokiom priemonėm išjudinti šį sustingimą, koki reikia išrasti akstiną, kad pastūmėjus viską į priekį? Nors aš pats esu liaudies vaikas, nemažai metų ragavęs įvairių skriaudų ir, suprantama, visa dūšia stoviu už liaudį, bet vis dėlto kartais pagalvoju: ar nereikėtų čia biškį bizūno?¹⁹

Rašytojų panteonas pagal Baltušį

Grįžęs į Lietuvą liaudies ganytojo akimis Baltušis sekė ir nuomonių, vertinimų ar prisiminimų apie rašytojus publikacijas. Jo laiškuose stebime aistringą savo nuomonės apie plunksnos kolegas dėstymą, užkulisinį nuomonių derinimą su kitais išrinktųjų luomo atstovais. Baltušis juose atsiskleidžia žinąs, kaip tinkamai formuoti kitų rašytojų šlovės šleifą. Venclovai komentuodamas Halinos Korsakienės prisiminimus apie Salomėją Nėrį, rašė juos sukėlus „slidumą gerklėje“: „Jie, tie atsiminimai, rodo, kaip vis dėlto atsargiems reikia būti, kalbant apie įžymius kūrėjus, o drauge su tuo ir apie save, kas neišvengiama.“²⁰ Buvo nepatenkintas Antano Miškinio atsiminimais apie Petrą Cvirką (Miškinis, anot jo, apsimetė Cvirkos „bendros kovos draugu“), įtarinėjo, kad kažkas Miškinį protegavo, nes nufilmavo kalbantį apie Antaną Vienuolį²¹. Onos Šimaitės atsiminimus apie Kazį Borutą patarė Venclovai ne publikuoti periodikoje, o atidėti juos iki bus ruošiama atsiminimų knyga apie rašytoją (galime tik spėti, kad tinkamos knygos apie Borutą pagrindiniu atsiminimų autoriumi privalėjo tapti pats Baltušis): „Manau, kad, nežiūrint visų gerų ypatybių, šie atsiminimai, vis dėlto, yra ne tie, su kuriais galima būtų pradėti pokalbį apie K. Borutą.“²²

Dar atviriau reiškė nepasitenkinimą „susmulkėjusių interesų“ literatūros kritikais (valdovo konkurentais?), pavyzdžiui, Vytautu Kubiliumi, kuris, nors ir parašo „tikrai gerų, blavių minčių“, bet yra sumiesčionėjęs, smulkių interesų;

19 LLTI rankraštynas, F1-5053.

20 *Ibid.*, F5-1893.

21 *Ibid.*, F5-1893.

22 *Ibid.*, F5-1893.

važinėja „Volga“ ir dar drįsta viešai dejuoti „dėl blogų darbo sąlygų literatūros kritikams“ ir kad su juo nepasisveikino kažkoks rašytojas. Baltušis įsismarkavęs laiške Antanui Venclovai išaukštino Visariono Belinskio pasekėją Kostą Korską, „talento didumu“ pranokstantį Vytautą Kubilių. Šiame laiške įsipynė galios retorikai būdingas kalėjimo motyvas: „O kaip gi tada su Bielinskiu? Kur padėti tą faktą, kad Petropavlovsko tvirtovės komendantas Skobelevas, susitikęs Nevos prospekte džiovos piaunamą ir kraujais plūstantį Bielinskį, ‚juokavo‘: ‚Kada gi pas mus? Turiu visiškai paruošęs šiltutėlį kazematą, taip jums ir saugau jį.‘“²³

Venclovai Baltušis patarė pakoreguoti kalbą 1963 m. rašytojų plenumui Maskvoje – suminėti daugiau kritikuojamų autorių pavardžių: „[...] kiek gi tų pavardžių minėti, kurios būdingosios? Visų juk nesuminėsi. Tačiau palikti vieną Bložę irgi negerai. Ne jis buvo svarbiausias ‚novatorių‘ trubadūras; buvo tiktai kvailiausias iš visų.“²⁴

Baltušis pats vertino rašytojus, aiškiai suvokdamas literatūros ir propagandos takoskyrą. Jis žavėjosi Jurgio Savickio ir Igno Šeinaus proza, tačiau bent jau ikipartiniu laikotarpiu kritikavo Maksimą Gorkį. Aukštino Žemaitę, Vincą Mickevičių-Krėvę, Juozą Tumą-Vaižgantą, Petrą Cvirką ir jų kūrybai priešino „išpuvusios šerdies“ Franzo Kafkos sekėjus:

Daug sykių man liūdna, susidūrus su jaunąja mūsų prozininkų karta. Ateina žmonės kažkokie nusiaubti, ištuštinti, dvasiškai pavargę, su Kafkos tomeliu rankose vietoj maldaknygės. Kitą sykių net pagalvoji: ar ne verčiau maldaknygė, negu Kafka? Tenai bent kažkoks dievas, tegu ir įsivaizduotas, o čia – nieko švento, bedugnės skardis, miglos, tamsybė.²⁵

Pasibaisėjo Jono Juškaičio poezija, tačiau išaukštino Justino Marcinkevičiaus ir ideologinio priešo Jono Aisčio eiles:

Tegu tik išgirsiu dabar giriant šitą rašeivą [Joną Juškaitį], tai taip ir kirsiu į snukį: tegu negadina jaunų literatų!

Ta proga prisiminiau nuostabią Andre Morua novelę „Įžymybės gimimas“. Viešpatie, kaip ji susišaukia su tuo, kas dabar dedasi mūsų literatūroje! Ir apmaudu, kad

23 LLTI, F5-1891.

24 *Ibid.*, F5-1887.

25 *Ibid.*, F5-1891.

jau galvojau, jog šis „dėjimasis“ praeina. Niekio čia nepraeina. Pagyrimai Jono Juškaitio adresu rodo, kad Mieželaičio užneštas į mūsų poeziją šarlatanizmas labai giliai įleido šaknis, įsitvirtino ilgiems metams. Deja.

Netikėtai turėjau progos susipažinti su Jono Aisčio eilėraščiais, sukurtais jau „anapus“. Talentas, tegu jį velniai! Reakcionierius, nesutaikomas mūsų priešas, bet – talentas. Juo apmaudingiau, kad rašo jis puikia lietuvių kalba, paprastai, aiškiai, kai tuo tarpu mūsų šieškiai poetėliai – draikosi, skeryčiojasi, laužiasi pro savo pačių sugalvotus žodžių bruzgynus, dažnai pamesdami ne tiktai mintį, emocijas, jausmus, bet ir nuosavas kelnes.²⁶

Memuaruose savo novelę „Vandenys“ Baltušis vertino savikritiškai. Tačiau ir teisingai novelę publikavusį Korsaką dėl „laikotarpio diktuojamo neteisingo pasirinkimo“²⁷. Rašytojas pabrėžė, kad meninis kūrinio bejėgiškumas kompromituoja socialinį kūrinio jausmą.

Pačiam Baltušiiui „laikotarpis“ taip pat padiktavo „neteisingą pasirinkimą“ – paskutinę jo viešą kalbą Maskvoje. Antroje kalboje, transliuotoje iš Maskvos, Baltušis ragino atšaukti Kovo vienuoliktosios aktą²⁸. Ši 1990 m. balandžio pirmosios kalba per Rusijos TV žinių laidą „Laikas“ („Vremia“), nors tiesiogiai su rašytojo šlove ir nesusijusi, yra simetriška 1947 m. kalbai apie Cvirką ir didžiąją tarybinių rašytojų šeimą. Kone pusė amžiaus skyrė šias dvi viešas Baltušio kalbas. Bet jose, įrėminančiose Baltušio politinę karjerą, simptomiškai pasikartoja tas pats kalbančiojo įsivaizduojamos galios augimas. Jis pasisakė ne tik kaip politikas strategas, bet ir kaip teisėtas tautos-liaudies įgaliotinis. Pirmojoje kalboje pagarbinęs Cvirką, Baltušis perėmė jo galias ir vasališkus įsipareigojimus Lietuvoje. O paskutinėje kalboje, transliuotoje iš Maskvos, pasipiktinęs Sąjūdžio „šamokslu“, Baltušis ne tik susitapatino su lietuvių liaudies = tautos valia²⁹,

26 LLTI, F5-1893.

27 Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska*, p. 341.

28 „Juozas Baltušis: Tiktai drauge!“, „Tarybų Lietuva. Lietuvos Komunistų Partijos laikraštis“, 1990 04 07.

29 Kalboje per žinių laidą „Vremia“ painiojo žodžius liaudis ir tauta: „O dabar mano liaudžiai – lietuvių tautai ir man asmeniškai – atėjo apsisprendimo metas. Mes priėjome prie tos ribos, kai būtina sustoti ir spręsti: su kuo mes, kur einame ir kur nueisime.“

„Ir štai šitie žmonės įsikarščia, beatodairiškai ima spręsti mano tautos, mano gimtosios Lietuvos likimą.“

„Naudodamasis proga noriu kreiptis į savo tautą. Brangūs mano tautiečiai! Jūs mane pažįstate jau seniai. Visada stengiausi sakyti tiesą ir tiktai tiesą, kiek buvo įmanoma sakyti

bet ir įsijungė į Lietuvos globėjų ratą Maskvoje, t.y. pasiekė aukščiausią sistemos pakopą. Rašytojas vasalas bent laikinai atsidūrė valdovo soste. Komunistų partijos vadovai rašytojo autoritetą pasitelkė psichologiškai paveikti Lietuvos politinius lyderius kapituluoti, Maskvai paskelbus moratoriumą Kovo vienuoliktosios Nepriklausomybės aktui. Laimonas Noreika memuarų knygoje *Vidurnakčio užrašai* užsimena, kad Baltušį esą apgavo Lietuvos televizijos rusų redakcija, nes įrašą darė Lietuvos televizijai, o ne programai „Laikas“. Noreikos prisimintame Baltušio monologe nuskambėjo išblėsusi eseriško radikalizmo aistra:

[...] čia įeina Baltušis: aha, sąjūdininkas, o aš tai ne; o kai reikėjo pasirašyti raštą, smerkiantį Pasternaką, tai aš atsisakiau, – čia, aišku, ne sąjūdis. O atkovoti, kad nebūtų naikinamos kapinės – tai ne sąjūdis, o ant Tumo-Vaižganto tilto atstatyti Vaižganto bareljefai – tai ne sąjūdis, o sekretorių CK spaudimo atlaikymas – tai ne sąjūdis. O Jono Jurašo globojimas – aš dalyvavau jo vestuvėse Aušros vartuose ir išlydėjau jį į užsienį, kada kiti bijojo prie jo prieiti – tai ne sąjūdis. J. Baltušis karščiuojasi, beveik šaukia. [...] Monika aiškina, kad Lietuvos televizijos rusų redakcija apgavo Baltušį – prašė pasikalbėjimo, šis sutiko, o tą įrašą paleido ne per Lietuvos televiziją, bet per Maskvą. Vienas dalykas ginčytis tarp savųjų, o kitas – išnešti tai sąjunginiam klausytojui. Baltušis labai supykęs, bet protestuoti buvo beprasmiška, nes tai vis dėlto jo mintys ir jo požiūriai.³⁰

Nepaisant šios dviprasmybės, Baltušis atkakliai laikėsi tarybinio rašytojo galios žaidimo – nuosekliai vaidino pareigos įkaito, aukštesnės valios įgalioto pasiaukojusio vedlio rolę. „Jedinstvininkams“ jis netgi tapo nedėkingos liaudies kankiniu. Beje, memuaruose jis į motinos lūpas įdėjo pranašišką valdžios

anoo metu. Ištikimai jums visiems tarnavau, kartu dalijomės ir džiaugsmiais, ir vargais.“, in: „Tarybų Lietuva. Lietuvos Komunistų Partijos laikraštis“, 1990 04 07.

„Laikraščius ir žurnalus tuomet skaičiau visus, kokius tik pakavau ir vežiojau po kioskus ir stotis, išskyrus, žinoma, leidžiamus rusų, vokiečių, prancūzų, anglų ir kitomis kalbomis, kurių nė iš tolo nemokėjau, o rusų kalbą, išmoktą vaikystėje, buvau jau užmiršęs. O skaitydamas lietuviškus, spjaudžiausi iš piktumo, kad meluoja visi arba visos teisybės nepasako, taigi dvigubai meluoja, vieną ir tą patį daiktą kiekvienas ant savo kurpalio traukia, vis iš kito taško rodo, kad negali nė susigaudyti, kaip yra iš tikrųjų.“, Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska*, p. 238.

³⁰ Laimonas Noreika, *op.cit.*, p. 185.

geismo diagnozę, dviprasmiškai polemizuojančią su būsima komunistų diktatūra. Esą motina „[g]iliai įsikalė į galvą, kad prieš valdžią eina tik tai, kas pats nori būti valdžia, o visos kalbos apie žmonių laimę, laisvę, gerovę – tik tai plepalai kvailiams mulkinti ir patraukti juos, kad padėtų nuversti esamą valdžią ir įsigauti valdžion patiemis. Ir aš niekaip negalėjau įrodyti jai, kad neteisingai ji galvoja“³¹. Baltušis autobiografijoje yra pabrėžtinai ištikimas tiems, kurie kuria istoriją, valdo jos tėkmę ir jį patį įrašo į savo istorijos planą kaip pasyvų, priedermę atliekantį gyvenamo laiko dalyvį. Baltušio norą priderinti save prie gyvenamo laiko, atsakomybės dalį perkelti manipuliuojančioms aplinkybėms pastebėjo Vytautas Kavolis, analizavęs lietuvių autobiografijų raidą. Jis konstatavo maištingojo Baltušio susitaikymą su gyvenimo eigą diktuojančiu gamtos ir kultūros tvarkaraščiu:

Pradžioje Basanavičiui *vieta* buvo ankstesnė už laiką, ir laiko tėkmė jos negalėjo pakeisti, o šiandien Baltušiu *laikas* yra pirminė savęs lokalizacijos ašis: laikas, kuriame gyvenama, nustato, kur ir kaip gyvenama. Kur anksčiau buvo galingi vakarietiško individo nusižeminimo ir drąsos žodžiai: „Išpažįstu prieš Tavo Didybę, o Dieve“ ir „Aš apsisprendžiau imtis veiksmo“, kur Putinas dar tik prieš dešimtmetį autobiografiją pradėjo moraliniu „susirūpinimu, ar ištesėsiu ištikimai šį darbą atlikti“, ten su sovietine sistema suaugęs žmogus rezignuotai, tarsi atsakydamas į visus šiuos ankstesnius išsišokimus, įrašo: „Viską reikia daryti laiku.“ *Tvarkaraštis yra mūsų prigimtis*. Ir tik skaidrus, laisvas humoras liudija, kad mes nesame visiškai to tvarkaraščio, tos likimo kodifikacijos sistemos vergai.³²

Šios sistemos dalis turėtų būti vis tokia pati numatoma ateities kartotė, taip pat kodifikuota aiški jos vizija (iš gero į dar geresnį). Tačiau kaip tik ši projekcija į ateitį Baltušio memuaruose sužlugo. Jos negelbsti Kavolio vertintas „laisvas humoras“, kurį laikyčiau aktyvisto („свой парень“), ieškančio kolektyvo pritarimo, poza – ji tik užpildo tuščią socialistinio didvyrio matricą, ją sužmogina, paverčia ne tokia atstumiančia. Mat utopiniame socializmo svajonių horizonte istorinio laiko nebėra. Jame įmanomas tik ritualinis vis gerėjančio gyvenimo šventimas. Istorinį įvykį atšaukė mitinė išsipildymo figūra.

31 Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska*, p. 247.

32 Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 518–519.

Prisiminti ateitį: memuarų mutacija

Takoskyra tarp literatūros realistiškumo įtaigos ir varginančios būtinybės įtikinti ideologijos „tiesomis“ bus kankinusi Baltušį rašant antrąją memuarų dalį. Laiškuose Venclovai jis dažnai skundėsi, kad stokoja jai įkvėpimo. Greičiausiai prisiminti įvykiai ir pasakotojo retrospekcija susikirto komunizmo propagandos taške. Prisiminti taip, kaip diktavo „partinė tiesa“, reiškė prisiminti „svajojamą ateitį“. Realybės patirtys turėjo susidurti su ideologiniais fantazmais. Juk būtent komunizmo pergalei išaukštinimui trečiojoje memuarų dalyje visą pasakojimą ruošė jų autorius (antrosios memuarų dalies baigiamieji „akordai“). Baltušis tokioje aklavietėje nebegalėjo pasinaudoti mokytojo Kazio Borutos priesaku rašyti tik tai, ką geriausiai pažįsta. Vaizduotė Baltušiu pasiūlė kartą jau išbandytą pasakojimo kryptį – Borutos kadais išjuoktą mistiką: „Kai tu, rupų miltų, sužinosi, kas yra Himalajai ir kas yra simfonija, tada rašyk savo Himalajų simfoniją! O kol tu, durniau, neišmanai, tai rašyk, ką žinai. Ką gerai žinai, supranti? Apie piemenis parašyk, apie samdinius bernus... pagaliau apie darbininkus, savo tos ‚Spaudos‘ pasiuntinius!“³³

Paslapties išviešinimas, dažnai kartojamas žodis „tiesa“ ruošė skaitytoją įtaigiam komunizmo aukštinimui *Su kuo valgyta druska* antroje dalyje. Tačiau ši neįgyvendinta, o dėl rašytojo meninės intuicijos veikiausiai ir neįgyvendinama, memuarų projekcija formavosi į mitizuotų *Sakmės apie Juzą* idėjų branduolį. Baltušis intuityviai vengė išsipildžiusio komunizmo šlovinimo statikos. Turbūt todėl jis prozoje gilinosi į herojų sąmonėjimą, vystymąsi, brendimą lemiamam psichologiniam lūžiui. Aurelija Juodytė-Žižienė yra pastebėjusi: „Sovietinę ideologiją produkuojantis diskursas meniškai įtaigus gali būti tol, kol vaizdavimo objektas yra komunistinės pasaulėžiūros formavimosi procesas. Kai vaizduojamas ideologiškai susiformavęs individas, tai sovietinė ideologija arba pati save sukompromituoja, arba kūriniai dvelkia schematiškumu ir sovietine propaganda.“³⁴

Memuaruose dominavusią išlikimo, socialinio įsigalėjimo temą, kurią Baltušis daugiausia plėtojo per motinos personažą, papildė keli dievoieškos ir ideologinio formavimosi štrichai³⁵. Juos autorius siejo su tėvo paveikslu. Greičiausiai

33 Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska*, p. 279.

34 Aurelija Juodytė-Žižienė, *op. cit.*, p. 43.

35 Apie Baltušio memuarų patetiką *from rags to riches* žr. in: Vytautas A. Jonynas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 71.

dėl socrealizmo pseudorealybės, nukreiptos į utopinę ateities pasaulio viziją, memuaruose tarsi sugrįžo prie kadais literatūrinio mokytojo Borutos uždraustų nežinomybės, egzotikos, anapusių apmąstymų. Antrosios memuarų dalies pabaigą jis sutelkė į pradedančio rašytojo įkvėpimo šaltinius. Jaunuolis atliko „gražų gestą“³⁶. Jis sudegino savo rankraščius, nes suprato, kokia atsakomybės našta slegia rašytoją „prieš savo tautą už kiekvieną parašytą sakinį, vaizdą, mintį, už kiekvieną žodį“³⁷. Rankraščių sudeginimo scena seka po tėvo mirties scenos. Sūnus gyvai jaučia ryšį su mirusiu tėvu, kurio siela, numanu, reinkarnavosi į herojų paliekančią mylimąją. Baltušiu ši paslaptis tapo kūrybos įkvėpimo šaltiniu ir jos konstanta. Su meile pasiaukojančio tėvo vaizdas peraugo į nuojautą, kad po tėvo mirties sūnų aplanko „neegzistuojantis“ Dievas-meilė:

O dabar po topoliais, mėnulio nusidabrintais, tarytum gyvą pamačiau tėvą. Sėdi jis ant aukštos pjuvenų krūvos Beketovkos Epšteino lentpjūvės rąstynuose ir žiūri, kaip valgau pietus. Jo pietus. Mano paties atneštus jam. Žiūri ir šypsosi.

[Po ginčo su tėvu apie religiją, „opiumą liaudžiai“, – IV] Ir vieną tokių naktų pajutau, lyg ir nebe vienas aš. Kaunas – ne Tokijas ar Niujorkas. Net ne Paryžius. Naktį jeigu išėjai vienas, tai ir esi vienas. O tą naktį pajutau: yra dar kažkas. Nieko nemačiau, negirdėjau, bet žinojau: tikrai yra. Ažuolyne šitaip ir gatvėse. O paskui, jau į parytį, pamačiau ir ją.³⁸

Tėvo virsmą mylimąja Baltušis derino su memuarų fragmentais apie ieškotą ir nerastą Dievą ir atrastus jo pakaitalus – mokytojus Karlą Marksą, Maksimą Gorkį, Visarioną Belinskį. Skurde ryškėjantis dieviškumo spindesys skatina tikėti Baltušį pasakojant „tiesą“. Skaitytojui autorius patiki savo intymiausią paslaptį: dėl pamėgtos gyvenimo askezės jis netinka valdovo vaidmeniui ir todėl jį neva slepia. Jis prisipažino mėgstą paprastumą, besiribojantį su neturtu, nes šis priėmęs dvasinės pilnatvės laikus, jaunystę, meilės ir gyvybingumo laiką. Prustiško

36 Įdomu, kad Algirdas Julius Greimas „gražaus gesto“ pomėgiu apibūdino jo kultūrinę kartą: „Gyvenimas herojiui susideda iš visos eilės nuolat kartojamų gražių gestų. [...] Neseniai pasakojau, kaip aš buvau išaugintas tam tikroje poetinėje atmosferoje, apibūdinančioje mūsų 1926 m. kultūrinę kartą. Tos kultūrinės kartos poetiniam klimatui priklausė ir anglų vadinamasis *beau geste* kultas.“, in: Algirdas Julius Greimas, *Iš arti ir iš toli: Literatūra, kultūra, grožis*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 311.

37 Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska*, p. 348–354.

38 *Ibid.*, p. 349.

pyragaičio variantu Baltušiu tapo silkė ir gerai išklojėti, šienautojo prakaitą sugeriantys lininiai marškiniai. Pasakodamas apie staliaus pameistro pertraukas ruošiant ažuolą Kupiškio bažnyčios altoriui, Baltušis išpažįsta „meilę“ silkei ir klasinę neapykantą tortui, „ištvirkėlių maistui“:

Ir buvo tai silkelė, kad ir dabar, šitiek metų praėjus, nuo vienos tik minties apie ją bėga man seilės burnoj [...] kartas nuo karto nesibaigiančių savo kelionių metu nusiperku aš ją kokios nors geležinkelio stotelės bufete arba ir perono kioske ir slapta nuo apsišvietusių žmonių, galinčių atpažinti mane, tykiausiai suvalgau skverelyje ant suoliuko, tokią švelnią, minkštai įsisupusią į gelsvą tešlą, nužvilgusią aliejum, kiekvieną kartą pasidžiaugdamas, kad buvau gi aš jaunas [...].³⁹

Intymumas, valdovo askezė, vado pasitikėjimas tuo, kurį veda, paslapties išviešinimas – Baltušio naudojami įtikinėjimo būdai⁴⁰.

Orfėjas ir Aitvaras

Baltušio demonstruotas prierašumas kukliai buičiai anaipol nereiškė jį užėmus pranciškonišką pozą. Jis skelbė jėgos, valios pirmenybę, netgi neapykantą silpnajam, palūžusiam žmogui: „Gailus visas. Ir kaip tik todėl nebuvo man gaila jo, tik pikta. Nekenčiau visko gailaus, graudaus. Šitos neapykantos, beje, neatsikračiau ir vėliau. Niekad nesigailėjau gailių žmonių.“⁴¹ Baltušio herojai – didvyriški, nekalbūs veiklos žmonės, kurie vadovaujasi *credo* „taip reikia“. Jie žino esant nerašytą garbės kodeksą. Minėtas „gražus gestas“ yra viena šio kodekso apraiškų. Baltušis tapatinosi su tautos vedlio vaizdiniu, kurį grindžia genetinė priklausom-

39 *Ibid.*, p. 134.

40 Vienam laiškų A. Venclovai (LLTI, F5-1891) randame anekdotišką deficitinio tualetinio popieriaus ir rašytojo šlovės sugretinimą: „Anykščiuose mirtinai nuobodu. [...] Iš tos nuobodybės pirmą kartą supratau, ką reiškia būti ‚žymiu‘. Ryškiausiai – universalinėj parduotuvėj, kur pamačiau gero tualetinio popierio rulonų /Vilniuje jų negausi!/. Pradėjau teirautis, žiūrėti, netyčia grįžtelėjau, o už nugaros – minia. Ir visų akys dega smalsumu. Gavosi pantomima: ‚Garsenybė perka tualetinį popierių.‘ Beieškodamas išėjties, riktelėjau pardavėjai, kad mano tėvai ir tėvų tėvai nesišluostė tokiu popierium, nesišluostysiu ir aš, ir dūmiau iš parduotuvės. Nusiunčiau paskui tenai savo seserį. Ją mažiau pažįsta.“ (kalba netaisyta).

41 Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska*, p. 149.

mybė proletariato socialiniam sluoksniui ir žinojimas, kaip patobulinti pasaulį. Kelionių į JAV apybraižose *Tėvų ir brolių takais* ir *Sakmėje apie Juzą* Baltušis sukūrė įvaizdį vado, vedančio tautą (liaudį) į komunistinę gerovę. Kelionių apybraižose, jungiančiose pastoralės ir idilės bruožus su futuristiniu veržlumu, rašytojas guodžia skaitytoją: „daug dar ko neturime, bet turėsime viską.“ Apybraižose „Tėviškės“ draugijos narys Baltušis užsibrėžė tikslą parodyti, kaip „herojus-žvalgas“ išveda tautą iš kapitalizmo pragaišties į tobulėsiantį komunizmo pasaulį. „Numiręs“ savo tėvynei, jis kaip Orfėjas pasiaukoja, kad atvestų iš kapitalizmo Tartaro nuklydusią, suklaidintą tautos dalį. 1964 m. Baltušis keliavo į Niujorką kaip į ideologinės rizikos zoną – buvo itin susirūpinęs išlaikyti tikėjimo KP grynumą. Jis pasirinko avangardinio komunisto vaidmenį – tobulinti socializmą. Kadangi 1961 m. XXII KP suvažiavime buvo numatyta „pasivyti ir pralenkti“ kapitalistines šalis, Baltušis asmeniškai angažavosi pažinti kapitalizmo pasaulį. Jis keliavo į JAV Nikitos Chruščiovo „pėdomis“ (Baltušis išskrido į JAV ketveriais metais vėliau, o pagal tuometinius tarybinių kelionių režimo standartus tai reiškė „itin greitai“). 1960 m. Chruščiovas dalyvavo Jungtinių Tautų Asamblėjoje Niujorke. Tai buvo pirmasis oficialus TSRS vadovo vizitas užsienyje, dažnai minimas dėl Chruščiovo ekscentriško elgesio. Pasipiktinęs, kad Filipinų atstovas išdrįso kritikuoti TSRS politiką Centrinėje Europoje, jis ėmė daužyti tribūną specialiai tam atsineštu bato kulnu⁴². Ta pati prasčiokiškumą kaip pranašumą teigianti bravūra ir globėjiškas tonas būdingi Baltušio apybraižai *Tėvų ir brolių takais*. Joje rašytojas išlaikė išorinius ištikimybės sistemai ženklus. Vienas svarbiausiųjų – jo ypač mėgtas, tarybinio kino išpopuliarintas žvalgo įvaizdis. Kelionių apybraižose rašytojas tebeformavo pasitikėjimo spausdintu žodžiu mitą. Jis netgi kūrė savotišką „sąmokslą“ su skaitytoju situaciją: „demaskavo“ Holivudo filmus, propaguojančius kapitalizmo idėjas. Šią propagandą tarybinis rašytojas, kaip jos specialistas, lengvai atpažino amerikiečių kine. Tarybinis rašytojas užčiuopė ir nejučia išsakė dviejų virtualių realybių sandūrą ir panašumą. Baltušio keliautojas-žvalgas susitelkė į gerovės ir pertekliaus atrodymo vaizdinius. Atlikęs tarybinio žvalgo gestą, suderinęs laikrodį, jis laikinai „išjungė“ Maskvos laiką ir pasinėrė į Niujorko spindesį, į Disneilendo apžavus kaip į pasakišką „realybę“, susijusią ir su masinančios amerikietiškos gerovės paslaptimi: “[...] ilgai kratai

42 Čia įdomu priminti, kad būtent Chruščiovo politinė vaizduotė paskatino VDR statyti Berlyno sieną.

galvą, kol persijungi ir imi suvokti tikrovę. Ką ir kalbėti: optinės apgaulės srityje amerikiečiai – tikri virtuozai!“⁴³ Išleistos 1967 m., šios kelionių apybraižos, nepaisant akivaizdžios propagandos, tapo itin populiariu pažintiniu šaltiniu izoliuotam tarybiniam lietuvių skaitytojui. Vakarų didmiesčio vaizdai, susižavėjusio keliautojo išpūdžiai, net ir perpinti „privalomomis“ kritikos temomis, viliojo negalintį to patirti skaitytoją.

Baltušio kelionė į priešų stovyklos socialinės, karinės ir ekonominės galios epicentrą *Tėvų ir brolių takais* yra antipodas *Sakmės apie Juzą* utopijai. Kelionių apybraižas ir lyrinius memuarus sieja ta pati tautos vedlio ir gelbėtojo mitologema. Išorinis didmiesčio spindesys, kurį Baltušis stengėsi prigesinti ideologiniais komentarais, sakmėje atitinka „vidinį“ slaptą gamtos ir jos žinovo spindesį. Jį papildomai sustiprino pasakotojo kalbos ornamentacija – aukštaitiško pasakoriaus, genties vienytojo, jos atminties saugotojo esimas, reiškėsis poetizuota pasakoriaus šneka, kurią labai vertino visi Baltušio kritikai⁴⁴. *Sakmės apie Juzą* idilę, Juzos, pirmapradžio kūrėjo ir žmonių gelbėtojo, vedlio, paveikslą laikyčiau Baltušio pastanga pereiti nuo išorinio valdovo kūno – rašytojo-agitatoriaus, rašytojo-žvalgo į vaizdžio, nuo jo šlovės spindesio – prie pirmojo valdovo kūno – jo slaptos genetinės sąsajos su dievybe. Juzos personažų įkūnyta artėjimo dievop projekcija. Vytautas Martinkus minėtoje pratarinėje „Kupiškėno sakmė“ atkreipė dėmesį į tai, kad ši sakmė yra simbolinė, intelektinė, slaptoji Baltušio autobiografija, parašyta vietoje trečiojo *Su kuo valgyta druska* tomo⁴⁵. Etnografiškai ornamentuota utopijos emblema, žmogaus ir darbo gamtoje sakralizavimas, pastangos ir tragedija žiniuonio, tautos saugotojo, mirties perspektyvoje sulyginami žmonių pasirinkimai ir likimai Baltušiu tapo dviprasmiška priebėga nuo atviros sistemos glorifikavimo. Juza pasirodo ir kaip gyvulių augintojas, žemdirbys, dailidė, bitininkas, ir kaip dievdirbys, raganius, laidotojas, mokesčių nemokantis „anarchistas“, aitvariškas aukso saugotojas ir slaptų takų pelkėje žinovas. Jis saugo ir žmogaus gyvybę (priešai – komunistuojantis sūnėnas Adomas ir Šaulių organizacijos vadas Adomas, mylimosios sūnus; geležies pirklio žydo šeima), ir auksą Kairabalės kalvoje – šventovėje – kape – sode. Miesto (memuaruose – Kauno, kelionių apybrai-

43 Juozas Baltušis, *Raštai*, t. 3, Vilnius: Vaga, 1981, p. 327.

44 Petras Bražėnas Baltušio kalbos tekstūrą siejo su individo ir visuomenės, istorijos ir dabarties santykiu, in: Petras Bražėnas, *Romano šokiadieniai ir šventės*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 53.

45 Vytautas Martinkus, „Kupiškėno sakmė“, in: Juozas Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007, p. 10.

žose – Niujorko) vaizdai Baltušiu buvo svarbūs dėl juose dominavusios socialinės įtampos. Jie siejosi su rašytojo šlove ir jo profesine gudrybe įtikinti norimomis „tiesomis“. Melo, įtikinėjimo meistrystė gamtoje neveikia. Išmokti skaityti žemės ženklus, pasak mitinio Juzos prosenelio, yra kur kas svarbiau nei pažinti miestą. *Sakmės* išaukštintoje gamtoje, kalbančioje lietuviškam Orfėjui pranašiškais ženklais (karklų žydėjimas prieš kruvinas istorines pervartas), rašytojas ieško nuo socialinių įtampų atpalaiduotos būsenos, o joje atranda pirmąją, iš prigimties žmogui būdingą socializmo lygiavą. Juza moka atpažinti pranašiškus gamtos signalus, moka su gamta kalbėtis, nes yra iš prigimties tam tinkamas (senelio pasirinktas pagal tik jam žinomus kriterijus). Jis pasitiki savo intuicija, vienuoliškai atsiduoda darbui ir vienintelei neišsipildžiusiai meilei. Tikėjimo vienintele meile „grynumas“ tapo Juzos tragiška klaida. Visose įvairavusiose apysakos pabaigose kartojasi Juzos mylimosios, iš tremties grįžusios Vinciūnės prakeikimas. Prakeikdama Južą, Vinciūnė tiesiogiai susieja jį su tautos likimu: „Būk prakeiktas, lietuvių žudike. Ir tegu mano sūnaus kraujas krinta ant tavo galvos!..“⁴⁶

Apysakos fabulą Baltušis organizavo taip, kad šis prakeikimas būtų suprastas kaip nepelnytai mestas Juzai. Tačiau Baltušio žaidimas simetrišku gyvų–negyvų atspindžiu įveda dviprasmybę, abejonę dėl Juzos kaltės. Du Adomai, kuriuos Juza gelbėjo, tarsi sudaro simetrišką socialiai angažuatą žmogaus trafaretą. Jie yra „apverčiami“, t.y. lygiaverčiai, tokie pat lygiaverčiai yra ir Juzos bendrame kape palaidoti priešai kariai (šulinio „istorijos“ vertikalė), simetriškos yra ir dvi Juzos moterys. Baltušis čia tyčia užmezga atspindžio dviprasmybę: „Kaip danguje, taip ir ant žemės.“ Siekiamas balansas suardytas – Juza liktų kaltas bet koku atveju, nes neleistinai įsikišo į istorijos vyksmą. Jis ir nekaltas, nes pati istorija jį pašaukė veikti. Jis nuolatos rūpinasi pernelyg nesikišti į anapus likusių gyvenimą, nebent būtų gyvybinis reikalas. Tačiau jo šventovėje žmonės ieško priebėgos nuo gresiančios mirties – ir Juza paklūsta aukščiausiam šventiko pašaukimui saugoti gyvybę, išvesti ją „dievop“. Šis žiniuonio veiksmas suardė kraugeriškos istorijos slaptą „balansą“⁴⁷. Juzos aitvariška prigimtis dvilypė – jis ir gelbsti, ir griaua.

46 Juozas Baltušis, *Sakmė apie Južą*, p. 324.

47 Donata Linčiuvienė, redagavusi Baltušio tekstus, pasakojo, jog pirmajame *Sakmės* variante autorius daugiau rašė apie tremtį. Patartas taisyti, „nutaisė“ tekstą, dėl to apgailėstavo.

Novelių apie meilę rinkinio *Valiusei reikia Aleksa* novelėje „Tiesių kelių nebūna“ autorius siejo tremties ir pasiaukojimo iš pareigos temines linijas. Idiliška tremtinio buitį novelėje itin primena sakmės Juzos pastangas iš nieko sukurti gausą.

Taip autorius memuarinėje „sakmėje“ susitapatino su kone bešališku istorijos sūkurio dalyvių teisėju, dievišku žvilgsniu. Baltušis memuarų kulminaciją paverė pasakiška „tikrove“ viliojamas ne žemiškos šlovės temos, ne aistros socialiai įsitvirtinti, dominavusios memuarų dilogijoje, o galimybės nuo jos atsipalaiduoti bent jau utopiniame pasaulyje. Vytautas A. Jonynas klausė: „Kas tas Juza, – *Juza the Lithuanian?*“⁴⁸ „Juza“, kaip apysaką pavadino pats Baltušis, tapo rašytojo-valdovo abejonių įsikūnijimu ir pasakišku neįmanomos būsenos – moralaus komisarо – sprendiniu. Tai galbūt yra ir atgailos figūra. Kad ši mitinė žiniuonio matrica ilgam buvo tapusi parankiu susitapatinimo įvaizdžiu lietuvių skaitytojams, „kal-tiems be kaltės“, ne laisva valia, bet visgi dalyvavusiems komunizmo statyboje, yra akivaizdu. Būtent dėl to skaitytojai masiškai grąžino Baltušio knygas Lietuvos rašytojų sąjungai, jas metė prie rašytojo buto durų... Laimono Noreikos memuaruose *Vidurnakčio užrašai* randame „testamentinį“ Baltušio prisipažinimą. Noreikos anūkei Ulijonai Baltušis padovanojo *Sakmę apie Juzą* su įrašu: „Ule, kai užaugsi ir skaitysi tą knygą, gal kitaip, lengviau gyvensit, o mes gyvenom taip.“⁴⁹

Baltušis testamentu dvidešimt penkerius metus uždraudė skaityti jo dienoraštį, saugomą Literatūros ir meno archyve⁵⁰. Šis faktas iškalbingai liudija, kaip savo įtaką visuomenei ir jos tvermę laike įsivaizdavo Baltušis. Tikėtina, kad šis rankraštis – sakmės šešelis, nepublikuoti sumanytos memuarų trilogijos *Su kuo valgyta druska* trečiosios dalies juodraščiai. Spėju, su kiek mažiau slepiama eserų radikalizmo aistra dienoraštis parodytų ciniškam vaidmeniui save pasmerkusio rašytojo pasirinkimų motyvus. Ar tai tėra rašytojo mauzoliejaus dekoras, ar jo architektoniką keičiąs pamatas, atsakyti gali tik ateitis.

Išvados

Rūpestis dėl simbolinio galios lauko skleidėsi Juozo Baltušio memuaruose, keilionių apybraižose ir laiškuose kaip sąmoningai formuojamas pasiaukojančio herojaus vaizdinys. Jis turėjo mumifikuoti rašytojo „šlovės kūną“. Partiniai valdi-

48 Vytautas A. Jonynas, „Kraujo krauju neužgesinsi. Netolimos praeities romanas“, in: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 80.

49 Laimonas Noreika, *op. cit.*, p. 186.

50 Rašytojo dukra Rita Baltušytė parengė tėvo laiškus *Juozas Baltušis iš arti: Laiškai ir kt.*, Vilnius: Kultūros barai, 2010, kurie pasirodė šį straipsnį parašius.

ninkai aktyviai rėmė Baltušio įvaizdį – įtakingo partijos įgaliotinio ir talentingo, tinkamai liaudies reikmes tenkinančio rašytojo charizmą. Pats Baltušis šį įvaizdį formavo agitatorišku aktyvizmu, memuaruose papildytu subtilesnėmis įtikinėjimo strategijomis – paslapties išviešinimu ir sąmokslu su skaitytoju. Tačiau Baltušio kūrybos estetinio prado ideologiniai fantazmai nenustelbė, nors ir formavo memuarų subjektą. Baltušis lyrinius memuarus *Sakmė apie Juzą* sufokusavo į mitizuotą idilę. Rašytojo kelionės į JAV, priešų stovyklos socialinės, karinės ir ekonominės galios epicentrą, išpūdžius galime skaityti kaip *Sakmės apie Juzą* utopijos antipodą. Sakmę ir kelionių apybraižas sieja ta pati tautos vedlio ir gelbėtojo mitologema. Didmiesčio išorinis spindesys sakmėje atitinka slaptą gamtos ir jos žinovo spindesį. Sakmės idilė ir Juzos, pirmapradžio kūrėjo, žmonių gelbėtojo ir vedlio, paveikslas – Baltušio pastanga pereiti nuo išorinio valdovo kūno, rašytojo-agitatoriaus, rašytojo-žvalgo įvaizdžio prie jo slaptos genetinės sąsajos su pasiaukojusia dievybe. Dviprasmiška priebėga nuo atviro sistemos gloriifikavimo Baltušiu tapo etnografiškai ornamentuota utopijos emblema, žmogaus ir darbo gamtoje sakralizavimas, žiniuonio, tautos saugotojo drama. Nuo socialinių įtampų bėgęs rašytojas sakmės idilėje atrado pirmapradę socializmo lygiavą.

Sketching the Writer's Mausoleum in documentary prose and *The Tale of Juza* by Juozas Baltušis

S u m m a r y

The concern over the symbolic field of power reveals itself in memoirs, travel sketches and letters written by Baltušis as a consciously constructed image of the self-sacrificing hero, which had to mummify the writer's *body of glory*. Communist Party officials actively supported image of Baltušis, his charisma of an influential party agent and a talented writer who knew how to meet the needs of people. Baltušis himself shaped this image by the means of agitative activism, complemented in his memoirs with more subtle strategies of persuasion such as disclosing of secrets, and conspiracy with the reader. Even if what really formed the subject of the memoirs were ideological phantasms, they did not obscure the aesthetic concerns reflected in his works. He projects his lyrical memoirs into the mythologized idyl. The writer's journey to the USA, which at that time was assumed to be the center of social, military

and economic power of the enemy camp, may be read as an antipode to the utopia of *The Tale of Juza*. What is common to the tale and travel sketches is a mythologeme of the guide and savior of the nation. The dazzling brilliance of metropolis reflected in the tale corresponds to the secret radiance of the nature and its connoisseur. The tale's idyl and the image of Juza as a demiurge and guide, and savior of the people shows that Baltušis attempted to transfer attention from the external body of the ruler and the image of the writer-agitator, and the writer-spy to his secret genetic link with the self-sacrificed divinity. What becomes ambivalent shelter for Baltušis, which prevents from the open glorification of the system, is the ethnically marked emblem of utopia, the sacralisation of the man and work in the nature, the drama of the medicine-man and the guardian of the people. As Baltušis tried to escape the tension prevailing in the social sphere, he found the archetypal equivalent to socialism in the idyl of the tale.

Keywords: Socialist realism, ideology, myth, Soviet writer, memoirs, travel sketch.
